

ДО ТЛУМАЧЕННЯ КІЛЬКОХ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена коментуванню щоденникових записів Т. Шевченка, в яких поет висловив критичне ставлення до візантійської традиції в російському церковному живописі та обрядовості. Автор досліджує джерела, якими міг користуватися митець для ознайомлення з візантійським стилем в образотворчому й театральному мистецтві, а також індійською, тибетською і японською культурами.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Журнал, церковне мистецтво Росії, візантійський стиль, Вішну, Ману, тибетський буддизм, японський театр.

Я хочу нагадати про три відомі записи у «Щоденнику» Т. Г. Шевченка – від 27 вересня 1857-го, 16 лютого та 22 березня 1858-го рр.

27 вересня 1857 р. Т. Г. Шевченко пише: «Проходя мимо церкви святого Георгия и видя, что двери церкви растворены, я вошел в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслом» [7, с.111].

16 лютого 1858 р. Т. Г. Шевченко, відвідавши собор і послухавши архиерейських півчих, відзначає: «В архиерейской службе с её обстановкою и вообще в де[ко]рации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие.

Нерукотворенный чудовищный образ, копия с которого меня когда-то испугала в церкви Георгия. Подлинник этого индийского безобразия находится в соборе и замечателен

как древность. Он перенесён из Суздаля князем Константином Васильевичем в 1351 году. Очень может быть, что это оригинальное византийское чудовище» [7, с.154].

У цей же день, пояснюючи небажання дивитися «живые картины в театре», хоча в них і грала К. Піунова, Т.Г. Шевченко каже, що «боялся увидеть византийский стиль в этих картинах» [7, с. 154].

22 березня 1858 р., побувавши на урочистостях у московському Кремлі, Т.Г. Шевченко пише: «Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверческом торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звуку много, крестный ход, точно вяземский пряник движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?» [7, с.165].

Д. І. Чижевський у статті «Шевченко і релігія» цілком слушно відзначає, що негативне ставлення Шевченка до російського церковного малярства, єпископської богослужби, великодньої відправи в Кремлі, мертвої обрядовості – це ставлення не до «християнства взагалі, а проти якихось його хибних, викривлених зовнішніх форм» [8, с. 333].

На сьогодні чи не найґрунтовніше прокоментовано ставлення Т.Г. Шевченка до Візантії – про нього писали О. Дорошенко, Д. Чижевський, І. Шевченко, О. Пріцак, О. Файда, О. Бігун, Л. Ушкалов, О. Яковина.

«Оригинальное византийское чудовище», живі картини в театрі і побоювання, що в них автор щоденника побачить «византийский стиль», – ці висловлювання, звичайно ж, стосуються візантійського образотворчого мистецтва і почасти театру. Їх об'єднує уявлення про візантійське мистецтво як про щось, кажучи словами Л. Ушкалова, «потворне і варварське» (6, 96). Воно, як доводять згадані вище дослідники, могло формуватися в Шевченка не без впливу праць «Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів» Д.Вазарі (1550), «Історія занепаду та руйнування Римської імперії» Е.Гіббона (1776-1788). Англійський історик у своїй семитомній праці пише про помпезність та показну пишність

візантійських видовищ. При цьому він посилається на опис поїздки до Константинополя кремонського єпископа Луїтпранда, де, зокрема, говориться про церемонії візантійського двору, яких дотримуються в Оттоманській Порті і яких ще дотримувалися в минулому столітті великі князі Московії [2, с. 214]. Пояснення потребує хіба-що вислів «візантійський стиль» стосовно театральних картин. Не виключено, що Т.Г. Шевченко екстраполював свої уявлення про візантійське образотворче мистецтво на мистецтво театральне. Як відомо, власне театру у Візантії не було. Візантологи називають лишень два візантійські драматичні твори – драму «Христос-страстотерпець» (XI-XII ст.), яку приписують Григорію Назіанзину, та драму «Війна кішки й мишей» Феодора Продрома (народ. біля 1100 р.), що була пародією на класичну трагедію есхілівського типу. Твір Григорія Назіанзина був драмою для читання. Ймовірно, не виставлялася в театрі й «Війна кішки й мишей» [1, с. 356-357]. Отже, Т.Г. Шевченко, не знаючи про візантійський театр, міг думати, що візантійська помпезність усіляких видовищ, особливо помпезність пов'язана з появою перед публікою імператора, якимось позначилася й на ймовірному візантійському театрі.

Варте коментування й місце зі щоденникового запису від 16 лютого 1858 р., де Т. Г. Шевченко порівнює соборну декорацію і обстановку, в якій відбувалася архієрейська служба, із чимось тибетським чи японським. Усе це автор «Щоденника» називає «кукольной комедией», при якій читається Євангеліє ([7, с. 154]; у записі від 22 березня Т.Г. Шевченко, нагадаємо, вбачає і в кремлівських урочистостях «японскую комедию»).

Потребує уточнення й згадка індійських богів Вішну і Ману. У «Шевченківській енциклопедії» є статті С. К. Росовецького про Вішну і Ману. Проте в них не з'ясовано, бодай гіпотетично, які зображення цих богів мав на увазі Т. Г. Шевченко, коли порівнював із ними «безобразное чудовище» із церкви святого Георгія.

Віднайдене джерело інформації про Візантію та візантійство, яким міг користуватися Т. Г. Шевченко, спонукає до пошуків джерел, які дозволили йому ототожнювати со-

борну обстановку й декорації з тибетською чи японською ляльковою комедією, а образ Ісуса Христа – з зображеннями Вішну і Ману.

Одне із зображень Вішну

Т. Г. Шевченко. Ісус Христос
із Церкви св. Георгія

Із тибетським буддизмом Т.Г. Шевченко міг познайомитися під час перебування в Казахстані та Калмикії. Варто нагадати, що опис буддистської служби можна було знайти, скажімо, в книжці М.О. Нефедьєва «Подробные сведения о волжских калмыках, собранные на месте» (1834) та ін. подібних виданнях.

Можливо, незвична поведінка буддистських монахів й могла виглядати дещо комічно, майже як лялькова комедія. Інша справа – японська, та й ще й лялькова комедія. Японський театр – ні «живий» (а це театр Но, що виник у XIV ст., і театр Кабукі, що зародився в XVII ст.), ні ляльковий (а це ляльковий театр бурнаку, появу якого датують кінцем XVI-XVIII ст., та дзьорурі, що з'явився в кінці XVI ст.) – у Росії не був відомий: перші гастролі японського театру Кабукі відбулися лишень у 1928 р. Про японський театр, так само, як і про візантійську культуру, Т. Г. Шевченко міг дізнатися, звичайно ж, із друкованих джерел. Із книжок, виданих у Франції (а до них звернутися спонукало, звичайно

ж, франкомовне видання семитомника Е. Гіббона)? варто назвати двотомну «Історію та загальний опис Японії» П. де Шарлевуа (1736), працю «Японія, або Звичаї, звички та одяг мешканців цієї імперії» у 2-х тт. (1818), двотомник «Давні та сучасні монументи Індостану» Л.-М. Лангле (1815-1821), «Історію Японії» Ж. Ламара (1825), «Опис Тибету, Маньчжурії, країни калмиків, Кореї, островів Лю-Кю та Японії» (1838; йдеться про острови Рюкю. – М. С.) й ін. (висловлюю подяку О.Романовій за допомогу в пошуку названих видань). В якійсь із них є зображення Вішну чи Ману, у якійсь – бо-дай побіжний опис японського театру, ілюстрації із зображенням японок і японців, самураїв.

Тут варто згадати опис навколосвітніх мандрів Ж.-С.-С. Дюмон-Дюрвіля, російський переклад якого з'явився в 1836 р. (книга мореплавця згадується в повісті «Художник»), французький мандрівник говорить і про театр із виставами про любовні пригоди героїчних часів, вистави трагічного змісту. Дюмон-Дюрвіль пише й про появу комічного персонажа, схожого на італійського Арлекіна (5, с.411-412).

На початку ХІХ ст. в Росії з'явилося кілька книжок із описами Японії, здійсненими вже росіянами. Їх авторами були здебільшого військові, яким довелося стикатися з японцями. Серед них вирізняється книжка «Записки Василя Михайловича Головнина в плену у японцев в 1811, 1812 и 1815 годах» (1851), де в третій частині, що має підзаголовок «Замечания о японском государстве и народе», є опис японського театру. Тут, у розділі «Законы и обычаи» говориться: «Японцы любят театральные представления, и в Матсмае есть у них театр. Они несколько раз обещались показать нам свои представления, но не сдержали слова; надобно думать, что не было позволено из столицы, куда, вероятно, об этом относились; впрочем, если б это зависело от произвола губернаторов, то они, быв так хорошо к нам расположены, конечно, доставили бы нам это удовольствие, а особливо первый из них, Аррао-Тадзимано-Ками [...] Но в театр они водили нас днем, чтоб показать здание и внутреннее его расположение. Это пространное и доволь-

но высокое строение, в коем задняя часть отделена для сцены, имеющей, как и у нас, возвышенный пол. От сцены, по обеим сторонам, до самой передней стены, в которой находятся двери, сделаны в два яруса места для зрителей, а в середине, где у нас партер, у них пустое место, на котором даже и пола нет; но во время представления подстилают для зрителей соломенные маты, и так как место это гораздо ниже сцены, то передние зрители не мешают задним видеть, что на ней происходит. Места для музыкантов нет, вероятно, потому, что у них не в обыкновении играть музыку в театре, как у нас, разве тогда только, когда музыканты сами должны быть в числе действующих лиц. Против театра, где у нас обыкновенно бывает императорская ложа и так называемый раек, у них пустая стена и двери для входа. Внутри украшений никаких не было, даже стены не расписаны и не выкрашены, и кулисы на сцене не стояли. Когда нужно представлять, платье и декорации приносят из особого дома. По рассказам знакомых наших японцев, кажется, что предметом их театральных пьес, по большей части, бывают какие-нибудь важные происшествия, описанные в их истории, однако ж есть у них и другого рода представления: это шутовские игрища, но и те, и другие служат к одной лишь забаве народа. Японцы еще не достигли той высокой степени просвещения, чтоб сделать позорища и увеселительные игры училищем добродетели и нравственности, как мы называем наши театры. Мы, однако же, не смели уверять в этом японцев, опасаясь, чтоб они не привели себе на память поступков правоверных и добродетельных европейцев, как с ними, так и в Индии между собою, и не сказали нам: как не верить вам, что вы учитесь добродетели в театрах? чистота ваших нравов за то порукою!» [3, с. 65-66].

Звичайно ж, цінним для нас може бути повідомлення про «шувовські ігрища», покликані розважати народ. Думається, цей опис японського театру цілком може свідчити про перегук із щоденниковим фрагментом, у якому згадується тибетська чи японська лялькова комедія.

Ще одне можливе джерело інформації про японський театр – відомий твір І.О. Гончарова «Фрегат Паллада» (тт. 1-2, 1858). Із великою долею вірогідності можна думати, що Т.Г. Шевченко міг ознайомитися з фрагментом «Фрегата Паллада», який має назву «Русские в Японии». Відомо, що він друкувався в 1855 р. в «Морском сборнике»: перша частина в №9, а друга – в №11. Цей збірник Т.Г. Шевченко знав: відомо, що він включив до повісті «Матрос» (остаточна назва – «Прогулка с удовольствием и не без морали») оповідь про учасника битви під Севастополем, почерпнуту саме з «Морского сборника». Ось цікаве місце з розділу «Русские в Японии»: «В глубине зала сидели, в несколько рядов, тесной кучей, на пятках человеческие фигуры, в богатых платьях, с комической важностью. Ни бровь, ни глаз не шевелились. Не слышно и не видно было, дышат ли, мигают ли эти фигуры, живые ли они, наконец? И сколько их! Вот целые ряды в большой комнате; вот две массивные фигуры седых стариков, посажены в маленьком проходе, как фарфоровые куклы; далее тянутся опять длинные шеренги. Тут и молодые, и старые, с густыми и жиденькими косичками, похожими на крысий хвост. Какие лица, какие выражения на них! Ни одна фигура не смотрит на нас, не следит с жадным любопытством за нами, а ведь этого ничего не было у них сорок лет, и почти никто из них не видал других людей, кроме подобных себе. Между тем все они уставили глаза в стену или в пол, кажется, побились об заклад о том, кто сделает лицо глупее. Все, более или менее, успели в этом; многие, конечно, неумышленно» [4, с. 279].

Вартий уваги й інший фрагмент: «Что касается до лежанья на полу, до неподвижности и комической важности, какую сохраняют они в торжественных случаях, то, вероятно, это если не комедия, то балет в восточном вкусе, во всяком случае спектакль, представленный для нас. Должно быть, и японцы в другое время не сидят точно одурелые или как фигуры воскового кабинета, не делают таких глупых лиц и не валяются по полу, а обходятся между собою проще и искреннее, как и мы не таскаем же меж-

ду собой везде караул и музыку. Так думалось мне, и мало ли что думалось!» [4, с. 284].

У якомусь місці І.О. Гончаров, описуючи японців, здивовано вигукує: «Комедия с этими японцами!» [4, с. 304]. Цей вигук, разом із висловом «с комической важностью» та «фарфоровые куклы» у першій цитаті, висловом про «комическую важность» та словами «это если не комедия, то балет в восточном вкусе, во всяком случае спектакль, представленный для нас», – у другій, звичайно ж, цілком міг перетворитися в уяві Т.Г. Шевченка на «кукольную комедию», «японскую комедию» і в такому вигляді потрапити до «Щоденника».

Так у кількох, загалом критичних, щоденникових записах Т.Г. Шевченко зумів об'єднати кілька епох і культур, засвідчивши широку обізнаність із ними та свою схильність до узагальнень.

Список використаної літератури

1. Аверинцев С. Византийская література // История всемирной литературы. – Т.2. – М.: Наука, 1984. – Сс. 339-360.
2. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. – Ч. VI. – М., 1885. – 613 с.
3. Головнин В.М. В плену у японцев в 1811, 1812 и 1813 годах. Ч.3 (Замечания о японском государстве и народе). – СПб., 1851. – 120 с.
4. Гончаров И.А. Фрегат «Паллада». Очерки путешествия в двух томах. – М.: Наука, 1986. – 879 с.
5. Дюмон-Дюрвиль Ж.-С.-С. Всеобщее путешествие вокруг света. – Ч. 4. – М., 1836. 415 с.
6. Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія. Із досвіду самопізнання. – Харків: Майдан, 2014. 601 с.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12-ти т. – Т.5. – К.: Наук. думка, 2003. – 493 с.
8. Чижевський Д. Шевченко і релігія // Шевченко Т. Повне вид. тв. – Т. IX. Журнал (Щоденні записи) / За ред. П. Зайцева. 2-е, доп. вид. – Чикаго, 1960. – 366с.

Одержано редакцією – 19.03.2019 р.
Прийнято до публікації – 13.05.2019 р.